

КЛІТЧАСТИЙ ОРНАМЕНТ РАННЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ ЯК ХРОНОЛОГІЧНИЙ ПОКАЗНИК

У статті розглянуто один із різновидів ранньоскіфського орнаменту, що має аналогії на асирійському рельєфі. Встановлено ще одну опорну дату для ранньоскіфської культури.

Хронологічна характеристика є одним із ключових показників будь-якої археологічної культури. Вона дає змогу визначити «нижню» та «верхню» межі культурного кола пам'яток, з'ясувати час побутування окремих категорій матеріальної культури, співвіднести їх з іншими типами артефактів.

Хронологія скіфської культури на сьогодні будується на хронології імпортованих речей, переважно античних. Провідне місце серед них посідають керамічні матеріали (Онайко 1966, с. 7—66; Онайко 1970, с. 5—19). Утім, якщо для середньоскіфського і пізньоскіфського періодів хронологічна шкала загалом зрозуміла (звичайно, і тут є суперечливі моменти), то хронологія ранньоскіфської культури (особливо її раннього етапу) продовжує залишатися дискусійною. Причиною цього є незначна кількість датувальних давньогрецьких матеріалів.

У зазначеній ситуації чільне місце посідають передньоазійські матеріали. Скіфські передньоазійські походи призвели до контактів культури номадів із провідними для того часу цивілізаціями Переднього Сходу (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 40—44), наслідком чого стало взаємопроникнення елементів матеріальної сфери цих культур. Відповідно, наявність у скіфських пам'ятках імпортованих матеріалів або виявлення в обох культурах спільних елементів дають змогу «прив'язувати» хронологію скіфської культури до передньоазійської абсолютної хронології.

Значний резонанс у 1990 рр. викликала праця І.М. Медведської (Медведская 1992, с. 86—105), розробки якої певною мірою збігаються з дослідженнями Г. Коссака і спираються на них (Kossak 1987, с. 24—86). І.М. Медведська розподілила ранньоскіфську культуру (РСК) на три етапи і спробувала пов'язати кожен із них з передньоазійською хронологією. У результаті етап РСК-1 датовано останньою третинною VIII (із можливістю ще більшого подавнення) — початком VII ст. до н. е. (у таблиці 750—700 рр. до н. е.); етап РСК-2 — початком — першою половиною VII ст. до н. е.; період РСК-3 — другою половиною VII ст. до н. е. Праця викликала

різні відгуки: від схвальних до негативних (Галанина 1994, с. 92—105; Дьяконов 1994, с. 108—116; Махортых 1996, с. 14—16; Махортых 1999, с. 79—81; Погребова 1993, с. 84—88; Полін 1996, с. 115—123; Раевский 1993, с. 79—84; Тохтасєв 1993, с. 89—96; Шер 1993, с. 98—100 тощо).

Нині погляди дослідників щодо початку ранньоскіфської культури умовно можна поділити на три основні групи.

Перша — прибічники подавнення ранньоскіфської культури до VIII ст. до н. е.: І.М. Медведська, С.В. Полін (Медведская 1992, с. 86, 87; Полін 1996, с. 119, 120).

Друга — прихильники поміркованого подавнення ранньоскіфської культури, дата виникнення якої, на їхню думку, коливається в межах кінця VIII — першої чверті VII ст. до н. е.: А.Ю. Алексєєв, С.В. Махортых, С.А. Скорий (Алексєєв 2003, с. 27; Махортых 1999, с. 80; Скорий 2003, с. 32—42).

Третя — прибічники «пізніх» дат поширення скіфської культури: Т.М. Кузнецова, В.А. Кореняко (Кузнецова 2002, с. 80; Кореняко 2001, с. 63).

За таких умов важливого значення набуває кожен елемент, що дає прив'язку до абсолютних дат. Дослідники вже неодноразово зверталися до передньоазійських паралелей під час датування передскіфського і ранньоскіфського періодів історії Причорномор'я (Белинский 1990, с. 194, 195; Ковпаненко 1966, с. 177, 178; Махортых, Черненко 1995, с. 21—27; Махортых 2000, с. 190—192; Петренко 1980, с. 15—18).

Цікаві паралелі в орнаментальних мотивах удалося простежити між зображенням на рельєфі часу Ашшурбаніпала (668—627 рр. до н. е.) і низкою речей ранньоскіфського часу.

Рельєф періоду Ашшурбаніпала з Ніневії містить зображення царя на двоколісній колісниці у супроводі численної челяді (Potratz 1966, taf. XXV, s. XLIV). Для нас цікавим є орнамент борту колісниці. Він виконаний у вигляді поля, вкритого клітчастими мотивами. Кожен з маленьких квадратиків поділяється діагональною лінією навпіл. Лінії, що розділяють зображення, — це смужки із загостреними кінцями, розширені в центрі. Окрему композицію зображено на передній частині борту: видовжена смуга, яка вни-

Рис. 1. Рельєф Ашшурбаніпала (за J. Potratz)

Рис. 2. Рельєф Ашшурбаніпала, фрагмент (за J. Potratz)

зу дещо звужується. Вона прикрашена одним вертикальним рядом розділених навпіл квадратиків, причому у верхній частині смуги, через її розширення, зроблено спробу переходу до двох рядів квадратиків. Проте до смуги увійшла лише їхня центральна частина, так що загалом виникає враження розетки (рис. 1; 2).

Зазначений орнаментальний мотив має аналогії на низці виробів ранньоскіфського часу.

Зокрема, подібні зображення містяться на кістяних псаліях та на одній із пластин з кург. 2 біля Жаботина (рис. 3, 1). На псаліях (на одному — біля голівки, на іншому — біля копита) зображено поля, розділені лініями на шість квадратиків, більшість з яких, у свою чергу, поділяються навпіл діагоналлю. На пластині, у лівій

верхній частині, також є зображення трьох квадратиків у лінію, два з яких розділені діагоналлю. Третій квадратик має дві діагональні лінії. Комплекс є перехідним, він містить новочеркаські двокільчасті вудила та вироби у ранньоскіфському звіриному стилі (Ильинская 1975, табл. VI, 8, 9, 11; Вязьмитина 1963, рис. 1, 2; 5, 1, 2; Зуев 1993, рис. 1, 3; 2, 1, 2). М.Н. Погребова і Д.С. Раєвський висловили думку про походження такого орнаменту від передньоазійського клинописного письма. Слід зауважити, що зіставляти орнамент жаботинських псалій із зображеннями на псалії з Роменського повіту та на псалії з Кармир-Блура не зовсім правомірно (Погребова, Раевский 1999, с. 271). На жаботинських псаліях, на відміну від зазначених, трикутники утворюють прямокутник.

Орнамент подібного типу має кістяна пластина, знайдена у приміщенні 36 цитаделі Тейшебаїні у Закавказзі (Пиотровский 1955, рис. 9). Лінії розбивають її на чотири частини. Дві діагональні частини прикрашені зображеннями кіл. Інші дві — зображенням поділених навпіл квадратиків (рис. 3, 2). Комплекс Кармир-Блура містив численні знахідки, що дають змогу синхронізувати його з келермеськими пам'ятками.

Цікавим є трикутний у перетині кістяний псалій із Жаботинського поселення (Покровская 1973, рис. 4, 8). Один з його боків містив смугу з семи поділених навпіл врізних квадратиків. У центральній частині псалія — три округлі отвори (рис. 3, 3).

Прикрашені зазначеним орнаментом і уламки трьох кістяних псаліїв із зооморфними зображеннями з кург. 16 Нартанського могильника (рис. 3, 4). Інвентар поховання складався з дволопатевої та трилопатевої стріл з листовидною та трикутною голівками, залізних трипетельчастих псаліїв, дзеркала з центральною ручкою на звороті, бляшки з увігнуторомбічною фігурою, що дає змогу синхронізувати комплекс із келермеським часом (Батчаев 1985, табл. 41, 28—30).

У пох. 106 Самтаврського могильника на Кавказі знайдено орнаментовані уламки кістяних псаліїв (рис. 3, 5). На одному з них зображення мають геометричний характер (два ряди по три розподілені квадратики). Інший псалій також має два ряди по три квадратики, втім лінійно-розподільники тут опуклі, а зовнішні бічні лінії квадратів не позначені, що створює враження розеток зі спільними пелюстками (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 29). За технологією орнаменту цей псалій найближчий до асирійських зображень.

Подібні зображення містяться і на кістяному молоті з Пастирського городища (рис. 3, 6). Утім, кожен із квадратиків розділений тут двома діагоналями, а не однією, так що повної то-

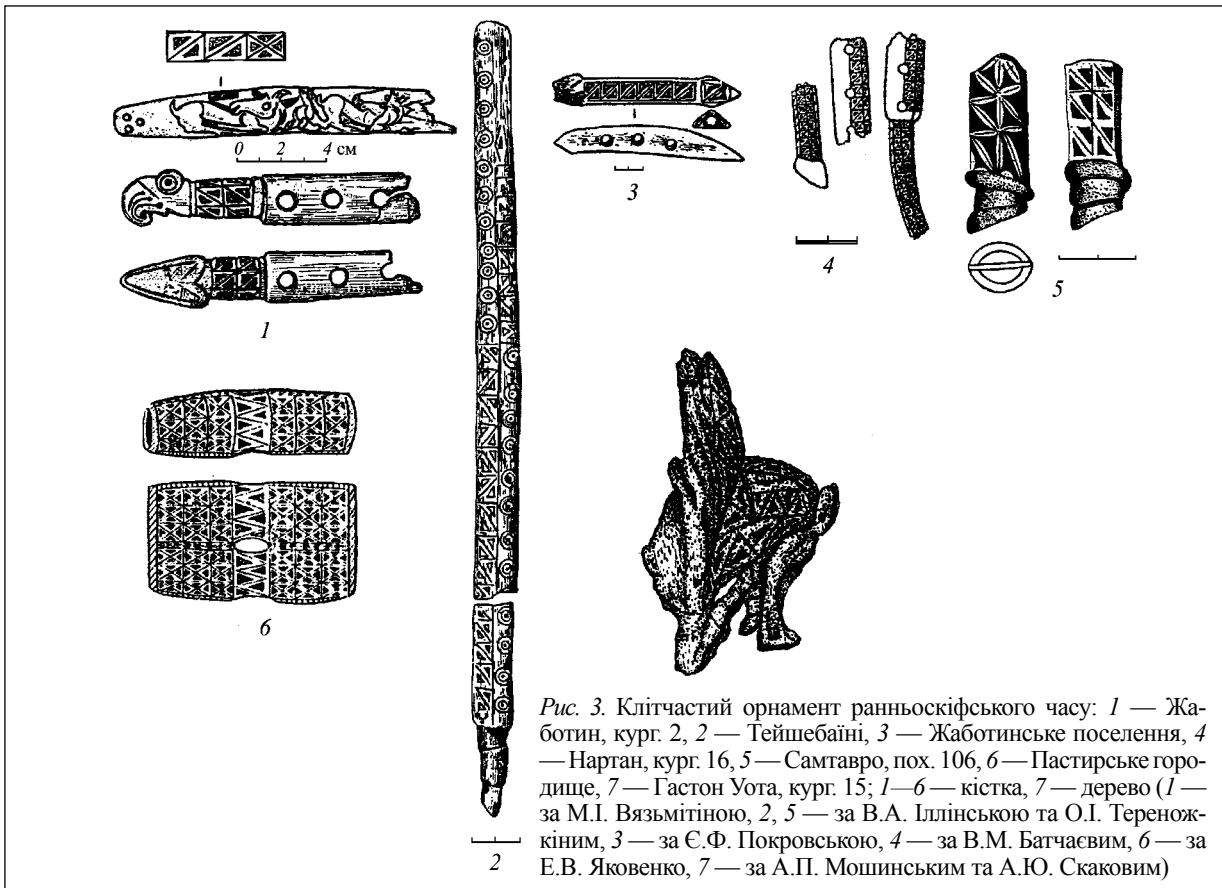

Рис. 3. Клітчастий орнамент ранньоскіфського часу: 1 — Жаботин, кург. 2, 2 — Тейшебаїні, 3 — Жаботинське поселення, 4 — Нарган, кург. 16, 5 — Самтавро, пох. 106, 6 — Пастирське городище, 7 — Гастон Уота, кург. 15; 1–6 — кістка, 7 — дерево (1 — за М.І. Вязьмітіною, 2, 5 — за В.А. Іллінською та О.І. Тереножкіним, 3 — за Є.Ф. Покровською, 4 — за В.М. Батчаєвим, 6 — за Е.В. Яковенко, 7 — за А.П. Мошинським та А.Ю. Скаковим)

тожності до асирійських орнаментів немає (Яковенко 1969, рис. 1).

Окремо слід згадати дерев'яне зооморфне зображення з пох. 15 могильника Гастон-Уота на Північному Кавказі (рис. 3, 7). Воно вкрите орнаментом, що нас цікавить. Утім, комплекс належить до пізнішого часу: в ньому наявні дводірчасті псалії (Мошинський, Скаков 1996, с. 35, 37, рис.; Мошинський 1997, рис. 1–3). Очевидно, має місце випадок пізнього пережитку орнаментального мотиву.

Картографування пам'яток свідчить, що більшість із них пов'язана з Кавказьким регіоном, суміжним із Передньою Азією. Лише екземпляри з Жаботина знайдено у Правобережному лісостепу Північного Причорномор'я.

У хронологічному плані основна частина знахідок (Тейшебаїні, Нарган, Самтавро) за інвентарем пов'язана з келермеським часом, нижня межа якого визначається нині середньою — третьою чвертю VII ст. до н. е. (Петренко 1980 с. 15–18; Галанина 1994, с. 105; Галанина 1997, с. 192). Цікаво, що датувальні речі з Келермеського та Краснознам'янського курганів також синхронізуються з епохою Ашшурбаніпала.

Окремо стоїть комплекс другого Жаботинського кургану: він перехідний — новочеркасько-скіфський. Цю пам'ятку створено рані-

ше, ніж келермеські комплекси, причому вони безпосередньо не межують: як виявилось, для ранньоскіфського часу, на підставі кореляції дат різних деталей вузди, можливе визначення досить дрібних хронологічних груп. Ідеться, насамперед, про відносну хронологію. На жаль, нерозробленість абсолютної хронології не дає змоги датувати їх точно. Ключовою для кореляції виявилася наявність у комплексах новочеркаських елементів, залізних стременоподібних і петельчастих вудил, бронзових тридірчастих псалій «жаботинського» типу та залізних псалій із трьома петлями. Виділено чотири групи деталей кінського спорядження.

У першій групі наявні новочеркаські бронзові двокільчасті вудила, скіфські стременоподібні вудила та бронзові жаботинські псалії: Жаботин 2 (Ильинская 1975, табл. VI, 1–11), Олексівський курган (Мурзин 1978, рис. 3, 1–8).

Друга група — Жаботин 524 (Ильинская 1975, табл. VII) — характеризується виходом з ужитку новочеркаських деталей. Провідним інвентарем залишаються бронзові стременоподібні вудила і жаботинські псалії.

Для третьої групи — Старша Могила (Ильинская 1968, табл. I–IV) — характерна поява залізних вудил і псаліїв зі збереженням бронзових стременоподібних вудил і жаботинських псаліїв.

Четверта група, представлена Келермеськими курганами (Галанина 1983, с. 32—53; Галанина 1997, с. 12—151) та пох. 2 Реп'яхуватої могили (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, с. 39—54), характеризується виходом з ужитку бронзових тридірчастих жаботинських псаліїв. Провідним інвентарем є бронзові та залізні стременоподібні вудила, а також залізні кільчасті вудила, залізні трипетельчасті псалії. Нижня межа четвертої «келермеської» групи, як було зазначено, — середина — третя чверть VII ст. до н. е.

Резюмуємо викладене. Маємо зображення часу Ашшурбаніпала (668—627 рр. до н. е.), яке містить клітчастий орнамент. Виявити такий орнамент на колісницях раннішого часу поки що не вдалося. Зокрема, ранні колісниці епохи Ашшурнасірпала, Салманасара III, Тиглатпаласара III, Синнахериба орнаментовані рослинним орнаментом і геометричними мотивами (які, однак, відмінні від тих, що розглядаємо ми) або взагалі не містять орнаменту (Potratz 1966, taf. XX, 4, XXI, 45, 46, XXXII, 69; Barnet, Forman 1960, taf. 14, 15, 20, 129; Yadin 1963, s. 299—301, 382, 383, 386—389, 416, 417, 420, 421, 431, 432). Зберігаються такі орнаментальні мотиви і за часів Ашшурбаніпала (Nagel 1967, taf. 13, 2; Barnet, Forman 1960, taf. 90, 117). Проте на раннішому виробі з Асіне (Asine) у Греції, що належить ще до доби бронзи (ранньоелладська культура), наявні орнаментальні мотиви у вигляді низки поділених за діагоналлю квадратиків. Щоправда, тут розподілені навпіл квадратиків не створюють

правильної лінійної системи (Muller-Karpe 1974, taf. 394, 15). Отже, є підстави говорити про південні (грецькі та, можливо, передньоазійські) корені зазначеного орнаменту. Водночас маємо групи скіфських виробів, орнаментованих у схожому стилі, причому датуються вони келермеським часом, близьким до епохи Ашшурбаніпала, а також раннішим періодом.

Такими чином, є всі підстави датувати згаданий різновид орнаменту на предметах келермеського часу VII ст. до н. е., а точніше 668—627 рр. до н. е. (середина — третя чверть VII ст. до н. е.). Можливо, дещо раннішим часом датується другий Жаботинський курган. Утім, не слід далеко «відривати» його від початку другої третини VII ст. до н. е. (початок епохи Ашшурбаніпала). Очевидно, мають рацію дослідники, які відносять появу скіфських пам'яток на Півдні Східної Європи до межі VIII—VII — першої чверті VII ст. до н. е.

У світлі викладеного варто поставити під сумнів тезу І.М. Медведської про «допохідний період» в історії ранньоскіфської культури та дослідників, що приєдналися до її думки. Як було зазначено, вироби з кург. 2 біля Жаботина (допохідний час РСК-1, за І.М. Медведською) уже містять орнамент з передньоазійськими аналогіями. Це свідчить про контакти скіфських племен з Переднім Сходом із самого початку появи їх у Північному Причорномор'ї.

Як бачимо, ми отримали ще одну дату для визначення хронології пам'яток ранньоскіфського часу.

Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии. — СПб., 2003.

Батчаев В.М. Древности предскифского и скифского периодов // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии. — Нальчик, 1985. — С. 7—115.

Белинский А.Б. К вопросу о времени появления шлемов ассирийского типа на Ближнем Востоке // СА. — 1990, № 4. — С. 190—195.

Вязьмитина М.И. Ранние памятники скифского звериного стиля // СА. — 1963, № 2. — С. 158—170.

Галанина Л.К. Раннескифские уздечные наборы (по материалам Келермесских курганов) // АСГЭ. — 1983, Вып. 24. — С. 32—55.

Галанина Л.К. К проблеме хронологии Келермесских курганов // РА. — 1994, № 1. — С. 92—107.

Галанина Л.К. Келермесские курганы. — М., 1997.

Дьяконов И.М. Киммерийцы и скифы на Древнем Востоке // РА. — 1994, № 1. — С. 108—116.

Зуев В.Ю. Изучение жаботинских гравировок и проблема развития звериного стиля в Европейской Скифии на рубеже VII—VI вв. до Р. Х. // ПАВ. — 1993, № 6. — С. 38—52.

Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. — К., 1968.

Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — К., 1975.

Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н., Тереножкин А.И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 31—63.

Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983.

Ковпаненко Г.Т. Носачівський курган VIII—VII ст. до н. е. // Археологія. — 1966, Т. 20. — С. 174—179.

Коренько В.А. Курган скифского времени у села Новозаведенного в Ставропольском крае // Северный Кавказ: историко-археологические очерки и заметки. — М., 2001. — С. 52—64.

Кузнецова Т.М. Ранние скифы (VII—VI вв. до н. э.) // Степи Евразии в древности и средневековье. — СПб., 2002.

Махортых С.В., Черненко Е.В. О кавказских «пекторальях» VIII—VII вв. до н. э. // РА. — 1995, № 2. — С. 21—29.

Махортых С.В. К проблеме хронологии раннескифской культуры // Актуальные проблемы археологии Северного Кавказа. — М., 1996. — С. 114—116.

- Махортых С.В.* Об актуальных вопросах раннескифской археологии // Скифы Северного Причерноморья в VII—IV вв. до н. э. — М., 1999. — С. 79—81.
- Махортых С.В.* Об актуальных вопросах раннескифской археологии // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э. — М., 2000. — С. 186—193.
- Медведская И.Н.* Периодизация скифской архаики и Древний Восток // РА. — 1992, № 3. — С. 86—107.
- Мошинский А.П., Скаков А.Ю.* Работы Северо-Кавказской экспедиции ГИМ в 1991—1995 гг. // Тез. докл. отчетной сессии ГИМ по итогам полевых археологических исследований и новых поступлений 1991—1995 гг. — М., 1996. — С. 35—37.
- Мошинский А.П.* Взаимосвязь населения горных районов Северного Кавказа со скифами (по диагорским материалам) // РА. — 1997, № 3. — С. 33—45.
- Мурзін В.Ю.* Скифи на Північному Кавказі (VII—V ст. до н. е.) // Археологія. — 1978, № 27. — С. 22—36.
- Онайко Н.А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. // САИ. — 1966, Вып. Д 1-27.
- Онайко Н.А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. // САИ. — 1970, Вып. Д 1-27.
- Петренко В.Г.* Изображение богини Иштар из кургана в Ставрополе // КСИА АН СССР. — 1980, № 162. — С. 15—19.
- Пиотровский Б.Б.* Кармир-Блур. Результаты раскопок 1951—1953. — Ереван, 1955. — Т. 3.
- Погребова М.Н.* О принципах датировки скифской архаики // РА. — 1993, № 2. — С. 84—88.
- Погребова М.Н., Раевский Д.С.* К культурно-исторической интерпретации памятников звериного стиля из Жаботинского кургана № 2 // Евразийские древности. 100 лет Б.Н. Гракову: архивные материалы, публикации, статьи. — М., 1999. — С. 260—273.
- Покровская Е.Ф.* Предскифское поселение у с. Жаботин // СА. — 1973, № 4. — С. 169—188.
- Полін С.В.* Про хронологію ранньоскіфської культури // Археологія. — 1996, № 4. — С. 115—126.
- Раевский Д.С.* О логике построения раннескифской археологии // РА. — 1993, № 2. — С. 79—84.
- Скорый С.А.* Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи. — К., 2003.
- Тохмасьев С.Р.* К хронологии и этнической атрибуции памятников скифского типа на Ближнем Востоке // РА. — 1993, № 2. — С. 89—99.
- Шер Я.А.* О статье И.Н. Медведской «Периодизация скифской архаики и Древний Восток» // РА. — 1993, № 2. — С. 98—110.
- Яковенко Э.В.* Резной молоток из Среднего Поднепровья // СА. — 1969, № 2. — С. 246—249.
- Barnet R., Forman W.* Assyrische Palastreliefs. — Prague, 1960.
- Kossak G.* Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstils // Skythika. — Munchen, 1987. — S. 24—86.
- Muller-Karpe H.* Handbuch der vorgechi chichte. — Munchen, 1974. — Bd. III/3.
- Nagel W.* Die neuassyrische Reliefstile unter Sanherib und Assurbanaplu. — Berlin, 1967.
- Potratz J.* Die Pferdetrensen des alten Orient. — Roma, 1966.
- Yadin Y.* The art of warfare in Biblical Lands in the light of arhaeological discovery. — London, 1963.

Одержано 01.06.2004

А.Д. Могилев

КЛЕТЧАТЫЙ ОРНАМЕНТ РАННЕСКИФСКОГО ВРЕМЕНИ КАК ХРОНОЛОГИЧЕСКИЙ ПОКАЗАТЕЛЬ

В статье рассмотрен клетчатый орнамент раннескифского времени, который находит параллели на рельефе Ашшурбанипала из Ниневии (Ассирия). Автор приходит к выводу о возможности использования данного орнамента в качестве хроноиндикатора раннескифской культуры.

O.D. Mogylov

CHEQUERED DECORATIVE PATTERN OF THE EARLY SCYTHIAN PERIOD AS A CHRONOLOGICAL INDICATOR

The article considers the chequered decorative pattern on the Early Scythian period, which has parallels on the relief of Ashurbanipal from Ninua (Assyria). The author arrives to a conclusion regarding the possibility of using this decorative pattern as a chronological indicator of the Early Scythian culture.